Downloaded from UvA-DARE, the institutional repository of the University of Amsterdam (UvA)
http://hdl.handle.net/11245/2.33896

File ID uvapub:33896
Filename orWilterdink_1_.pdf
Version unknown

SOURCE (OR PART OF THE FOLLOWING SOURCE):
Type inaugural lecture
Title In deze verwarrende tijd: een terugblik en vooruitblik op de postmoderniteit
Author(s) N.A. Wilterdink
Faculty UvA: Universiteitsbibliotheek
Year 2000

FULL BIBLIOGRAPHIC DETAILS:
http://hdl.handle.net/11245/1.424874

Copyright

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content licence (like Creative Commons).

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (http://dare.uva.nl)
(pagedate: 2014-11-27)

In deze verwarrende tijd

Vossiuspers AUP
Deze uitgave is tot stand gekomen onder auspiciën van de Universiteit van Amsterdam.

Omslag: Colorscan, Voorhout
Opmaak: JAPES, Amsterdam
Foto omslag: Carmen Freudenthal, Amsterdam

ISBN 90 5629 139 4
© Vossiuspers AUP, Amsterdam, 2000

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

In deze verwarrende tijd

Een terugblik en vooruitblik op de postmoderniteit

Rede

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
in de cultuursociologie aan de Universiteit van Amsterdam
op vrijdag 10 maart 2000

door

Nico Wilterdink

Vossiuspers AUP

'Mijnheer de Rector Magnificus,
Dames en heren,

Aan de vooravond van de overgang naar de nieuwe eeuw was er één vraag die talloze Nederlanders intens bezighield: wie gaat het winnen, Ruud of Bart? Op 30 december zaten miljoenen mensen voor de buis om het grote nieuws te vernemen. Er hadden zich kampen van Ruud-aanhangers en Bart-aanhangers gevormd, die zich elk in hun eigen cafés hadden verzameld om elkaar in deze spannende uren bij te staan. We zagen de twee rivalen op het televisiescherm en leefden mee met de spanning waar ze zo zichtbaar onder te lijden hadden. Toen het grote nieuws door een nerveuze presentator bekend werd gemaakt het is Bart! kende de vreugde onder diens fans geen grenzen. Op de eerste werkdag van het nieuwe jaar, 2 januari 2000, berichtten alle Nederlandse kranten uitvoerig over dit belangrijke gebeuren.

De televisieserie Big Brother daar hebben we het hier over is in dag- en weekbladen uitvoerig besproken, maar echt doorwrochte beschouwingen van meer algemene strekking zijn er niet aan gewijd.[1] Terwijl dat zo voor de hand had gelegen: hier werden, misschien wel voor het eerst in de geschiedenis, beroemdheden uit het niets gecreëerd. Geen bijzondere eigenschappen, prestaties of status lagen aan hun roem ten grondslag; de televisie vergrootte niets uit, maar creëerde iets status, massale populariteit, bekend-Nederlanderschap dat tevoren zelfs in aanleg niet aanwezig was. Daarmee is, zou men kunnen zeggen, een nieuwe stap gezet in de virtualisering van de werkelijkheid, waarin door massamedia verbreide beelden steeds meer de kern van de werkelijkheid gaan uitmaken.[2] De autonome creatie van mediaroem, de overeenkomsten met fictieve t.v.-spelen, de egalitaristische identificatie van de kijkers met hun helden, de half-serieuze half-ironische commentaren op het gebeuren: dat alles kan opgevat worden als typerend voor een postmoderne samenleving en een postmoderne cultuur.

Postmodern, postmodernisme en postmoderniteit zijn termen die sinds de late jaren zeventig in intellectuele kringen opgang zijn gaan maken als uitdrukking van het besef dat de tijden veranderen. 'Postmodern' staat sinds die tijd voor nieuw, hedendaags, bijdetijds. Het geeft aan wat recent is opgekomen of nu in opkomst is, terwijl 'modern' in deze terminologie verwijst naar wat op zijn retour is of al geweest is.[3] In de jaren tachtig drong de terminologie van tamelijk esoterische beschouwingen door tot krantekolommen en het modieuze spraakgebruik. Men ging behalve van postmoderne of postmodernistische filosofie, kunst en architectuur ook spreken van postmoderne cafés, restaurants, meubels, sieraden. Inmiddels is het nieuwe van het postmodernisme er wel weer af. Maar de terminologie heeft zich een stevige plaats in het intellectuele spraakgebruik verworven. Nog steeds wordt ze veelvuldig gebezigd. Bij een globale verkenning van recente Nederlandstalige literatuur vond ik zulke opmerkelijke woordcombinaties als postmodern onderwijs, postmodern winkelen, postmodern financieren en postmodern volkshuisvestingsbeleid.[4]

Wat betekent dit? Wat wordt onder postmodern verstaan, wat is er gemeenschappelijk aan de verschillende betekenissen, en aan welke ideeën geven ze uitdrukking? En hoe is het verklaren dat deze ideeën vanaf de late jaren zeventig zo'n opgang maakten?

Dat zijn de vragen die ik hier wil behandelen. Het betreft een beknopte cultuursociologische verkenning van een wijdvertakt ideeëncomplex. Daarbij doet zich meteen de vraag voor hoe dit complex moet worden afgebakend. Postmodernisme is een moeilijk grijpbaar fenomeen zonder heldere contouren. Beschouwingen over het postmodernisme maken deel uit van het postmodernisme zelf en definiëren het telkens weer opnieuw. Een neutrale operationele definitie zou kunnen zijn: tot het postmodernisme behoren al die teksten die de term 'postmodern' en daarvan afgeleide termen bevatten. Maar lang niet alle teksten van die categorie worden tot het postmodernisme gerekend. Omgekeerd zijn er werken die daar wel toe worden gerekend waarin het woord 'postmodern' in het geheel niet voorkomt. Men zou dan ook postmodernisme kunnen definiëren als die teksten die als postmodern of postmodernistisch worden aangemerkt. Maar daarover bestaat geen overeenstemming. Ik zal mij daarom niet op een van deze omschrijvingen vastleggen, maar tussen beide heen en weer laveren.

In de geschiedenis van het postmodernisme is niet één oorsprong of historische lijn aanwijsbaar. Verschillende auteurs, verspreid over de twintigste eeuw, hebben de term 'postmodern' in heel verschillende contexten en waarschijnlijk onafhankelijk van elkaar gelanceerd.[5] Zo spreekt Arnold Toynbee in 1954 in deel 9 van zijn werk over de opkomst en ondergang van beschavingen, *A Study of History*, van een overgang in de Westerse beschaving van de Moderne Tijd naar de 'post-Moderne Tijd'.[6] Een ander voorbeeld van een vroeg gebruik van de term postmodern is te vinden bij C. Wright Mills in *The Sociological Imagination* uit 1959.[7]

Grotendeels onafhankelijk van de historicus Toynbee en de socioloog Mills[8] lanceerde een aantal Amerikaanse literatuur-, kunst- en architectuurcritici in de jaren zestig en zeventig het begrip postmodernisme om nieuwe trends op hun terreinen te benoemen. 'Postmodernisme' werd bij deze cultuurspecialisten de naam voor een nieuwe stijl, die zich onderscheidt van het inmiddels in verval geraakte modernisme. Al in 1959 constateerde de Amerikaanse literatuurcriticus Irving Howe met enige spijt dat het modernisme passé was, zodat de nieuwste literatuur als 'postmodernistisch' moest worden aangemerkt.[9] Zes jaar later bracht zijn collega Leslie Fiedler het 'post-Modernistische' werk van onder anderen William Burroughs en Anthony Burgess in verband met de nieuwe oppositionele jeugdcultuur, die irrationalistisch, 'post-humanistisch, post-manlijk, post-blank, post-heroïsch' was.[10] In de jaren zeventig en tachtig kreeg 'postmodernisme' in de letterkunde weer andere betekenissen: het ging nu onder meer verwijzen naar romans en verhalen die in hun schijnbaar chaotische structuur uitdrukking gaven aan een als chaotisch beleefde werkelijkheid.[11]

Veel invloedrijker werd echter het gebruik van de term in de architectuur. Postmodernisme werd hier in de tweede helft van de jaren zeventig de naam voor een stijl die in reactie op het strenge modernisme werd ontwikkeld: een stijl die weer ruimte laat voor ornamentiek en decoratie, en die vrijelijk gebruik maakt van voorbeelden uit het verleden van Griekse tempels tot en met moderne wolkenkrabbers om elementen daaruit op nieuwe manieren te combineren.[12]

Ook op het terrein van de 'vrije' beeldende kunst werd 'postmodernisme' in de jaren zeventig en tachtig een veel gehanteerd begrip. En ook hier werd het gebruikt als naam voor een stijlvernieuwing die zich kenmerkte door eclecticisme en gedeeltelijk teruggrijpen op vroegere stijlen, een selectieve verwerking van zowel *high culture* uit het verleden als *low culture* uit het heden. Op die gronden werd bijvoor-

beeld de pop-art uit de jaren zestig met terugwerkende kracht bij het postmodernisme ingelijfd. Maar het ging om meer dan een stijlvernieuwing. Als cruciaal voor de overgang naar het postmodernisme werd beschouwd 'de dood van de avant-garde'; de modernistische revolutie is uitgewoed, alle mogelijkheden zijn verkend, teruggrijpen op vroegere stijlen is onvermijdelijk.[13] Kunst verliest volgens deze opvatting haar verheven karakter; de grenzen tussen 'echte' en banale of populaire kunst, tussen kunst en kitsch vervagen, en worden in bewuste grensoverschrijdingen ter discussie gesteld.[14]

De postmoderne vertogen (om postmodern jargon te gebruiken) in de letteren, de architectuur en de beeldende kunst en vervolgens ook op andere artistieke terreinen toneel, dans, film[15] beïnvloedden elkaar en drongen door in media met een ruim bereik. Zo verbreidde zich een besef dat er één omvattende culturele verandering gaande was.

Een ruimer perspectief waarin deze verandering kon worden geplaatst bood de Franse filosoof Jean-Francois Lyotard in 1979 met *La condition postmoderne*. Deze beknopte verhandeling werd al snel na verschijnen een centraal referentiepunt van het postmodernisme, de *locus classicus* waarnaar telkens wordt verwezen. Het is opmerkelijk dat dit abstract-filosofische geschrift deze status gekregen heeft. Maar het voorzag op dat moment in een behoefte, de behoefte aan het omvattende perspectief. Het imponeerde vermoedelijk door zijn filosofisch jargon en moeilijke redeneringen. En het bevatte één krachtige stelling, een definitie van postmodernisme die zich in veler geheugens heeft vastgezet: postmodernisme is 'het einde van de grote verhalen'. Of, zoals Lyotard het zelf iets ingewikkelder (maar niettemin naar eigen zeggen simplificerend) op de eerste bladzijde van zijn boekje formuleert: onder 'postmodern' verstaan we 'het ongeloof met betrekking tot de metaverhalen'.

Het grote verhaal waar Lyotard zijn pijlen voornamelijk op richt is de wetenschap. De legitimering van haar waarheidsclaims het metaverhaal is volgens hem op losse schroeven komen te staan. Het verlichtingsgeloof in de bevrijdende en emancipatorische werking van de wetenschap is na de gewelddaden van de twintigste eeuw verdwenen. Toenemende specialisering en fragmentatie van wetenschappelijke kennis heeft de gedachte dat de groei van die kennis tot omvattende inzichten zou leiden illusoir gemaakt, aldus Lyotard.[16] Het grote verhaal van de wetenschap is zo verbrokkeld tot kleine, perspectiefgebonden verhalen, en in deze postmoderne conditie rest ons niet anders dan telkens weer nieuwe kleine verhalen in stelling te brengen tegen iedere pretentie van universalisme en objectiviteit.

Op kennisgebied constateerde Lyotard dus wat eerder voor andere terreinen was opgemerkt: het wegvallen van ordening, autoriteit en hiërarchie, fragmentatie, toenemende onoverzichtelijkheid. Dat bracht onzekerheid, maar gaf ook nieuwe mogelijkheden.

Merk op dat in deze en andere postmodernistische verhandelingen constatering en aanbeveling in elkaar overlopen. Uit een waargenomen ontwikkeling wordt afgeleid dat een bepaalde koerswending in de kunst, de filosofie of de wetenschap noodzakelijk of wenselijk is. Degenen die daar niet aan voldoen lopen uit de pas van de ontwikkeling, zijn niet bij de tijd. Voluntarisme verbindt zich hier met determinisme. Postmodernistische beschouwingen waren niet alleen commentaren op trends die gaande waren, maar er ook op gericht die te beïnvloeden.

En die invloed was er ook. Wat betreft de wetenschap gold dat niet voor de natuurwetenschappen (een postmoderne natuurkunde of scheikunde bestaat niet), maar wel voor delen van de sociale wetenschappen en, vooral, de cultuur- of geesteswetenschappen. Op deze gebieden veroverde het postmodernisme in de jaren tachtig een plaats aan de universiteiten, vooral in Verenigde Staten en de rest van de Angelsaksische wereld. Zichtbaar gevolg hiervan was het verschijnen van talrijke leerboeken en overzichtswerken met *postmodern*, *postmodernism* of *postmodernity* in de titel.[17] Het postmodernisme werd in zekere zin tegen de geest van het postmodernisme zelf in van kenmerken van academische wetenschap voorzien: vakjargon, voetnoten, literatuurverwijzingen, classificatieschema's, schoolse uiteenzettingen.

Bij deze academisering van het postmodernisme hoort de aanwijzing van grondleggers. Daarbij worden naast Lyotard steevast de namen van een aantal andere Franse denkers genoemd: met name Derrida, Baudrillard en zij het soms met voorbehoud Foucault.[18] Dat zij in de Angelsaksische wereld als *founding fathers* van het postmodernisme gelden, is opmerkelijk, gezien het feit dat zij zich daar zelf nooit toe gerekend hebben en de term 'postmodern' zelden hebben gebruikt.[19] *Ueberhaupt* heeft in Frankrijk het postmodernisme onder die naam weinig weerklank gevonden.[20] We hebben hier dus te maken met een merkwaardig geval van culturele export.[21]

Wat deze tot grondleggers uitgeroepen denkers bij alle verschillen gemeen hebben is een radicaal kritische houding tegenover de objectiviteitsaanspraken van de wetenschap. Kennis is niet het resultaat van objectieve waarnemingen van rationele individuen, maar ingebed in contextgebonden taalspelen, teksten, vertogen. Dit legitimeert een vorm van wetenschapsbeoefening die relativistisch is ('de' waarheid

bestaat niet), pluralistisch (er is niet één wetenschappelijke methode '*anything goes*' in de woorden van Paul Feyerabend[22]), reflexief en gericht op de bestudering van 'teksten' in de ruimste zin, dat wil zeggen van taaluitingen en andere symbolen. Het postmodernisme definieert zich door de benadering, de onderwerpen van studie en de uitspraken die daarover worden gedaan, en deze drie veronderstellen en ondersteunen elkaar.

Vooral nieuwe studierichtingen op het grensgebied van sociale wetenschappen en cultuurwetenschappen, zoals *cultural studies*, raakten van het postmodernisme doortrokken.[23] Maar het beïnvloedde ook gevestigde disciplines als de literatuurwetenschap en, in mindere mate, de geschiedenis.[24] In de culturele antropologie bracht het postmodernisme een radicalisering van het aan dat vak inherente cultureel relativisme, dat nu als kritiek op de gangbare vakbeoefening werd ingezet.[25] In de sociologie werd de term 'postmodern' uitgangspunt van beschouwingen en studies over recente maatschappelijke ontwikkelingen; in dat verband is minder sprake van een postmoderne sociologie dan van een sociologie van de postmoderniteit.[26] Tenslotte is het postmoderne denken ook doorgedrongen tot beleidswetenschappen, organisatiekunde en managementstudies, waar het wordt opgevoerd ter ondersteuning van pleidooien voor flexibilisering, ontbureaucratisering en vérgaande dynamisering van organisaties.[27]

Uit dit uiterst summiere en globale overzicht blijkt al wel dat het postmodernisme zich moeilijk als één samenhangend geheel laat definiëren. Eerder is er sprake van een nogal onoverzichtelijk conglomeraat van begrippen en ideeën die familiegelijkenissen vertonen zonder een gemeenschappelijke kern te hebben. Toch zijn de overeenkomsten, overlappingen en interacties tussen de verschillende betekenissen zodanig dat m.i. van één ideeëncomplex en één intellectuele beweging kan worden gesproken. In steekwoorden komen de basisgedachten neer op het stellen van wanorde tegenover orde, onzekerheid tegenover zekerheid, anarchie tegenover autoriteit, gelijkwaardigheid tegenover hiërarchie, pluriformiteit tegenover uniformiteit, vloeiende overgangen tegenover scherpe grenzen, ontregeling tegenover regulering, keuzevrijheid tegenover inperking, symbolisme tegenover realisme, en doelloze dynamiek tegenover doelgerichte vooruitgang.[28]

Hoe is het te verklaren dat dit ideeëncomplex vanaf de jaren zeventig opkwam en zich verbreidde? Die vraag zal ik proberen van buitenaf te beantwoorden, d.w.z.

door kritisch afstand te nemen van de manieren waarop het postmodernisme zichzelf verklaart. Mijn uitgangspunt is dat het postmodernisme gevormd is door intellectuelen, mensen die beroepsmatig bezig zijn met het bedenken en doorgeven van ideeën door middel van geschreven teksten. Deze cultuurspecialisten zijn in sociale netwerken, 'velden' of 'werelden' met elkaar verbonden.[29] Daarin reageren ze op elkaars werk, beïnvloeden ze elkaar, sluiten ze coalities en concurreren ze met elkaar. Tegelijk hebben ze diverse soorten bindingen met andere groepen in de samenleving. Met Bourdieu kunnen we spreken van relatief autonome velden, die zich in langlopende maatschappelijke differentiatieprocessen hebben gevormd. Het werk van de specialisten in deze velden filosofen, schrijvers, kunstenaars, wetenschappelijk onderzoekers kan in eerste instantie worden begrepen als een functie van de relaties die ze met elkaar vormen, maar deze zijn op hun beurt niet los te zien van ruimere maatschappelijke verbanden.

De mate van autonomie van een veld ten opzichte van zijn omgeving varieert sterk, afhankelijk van het type veld en de maatschappelijke constellatie. Voor bijvoorbeeld de theoretische natuurkunde is die autonomie veel groter dan voor de reclame. In dat laatste geval moeten de specialisten zich veel meer gelegen laten liggen aan de verlangens van de afnemers en de smaak van een groter publiek. Er is dan sprake van een nauwe wisselwerking tussen vernieuwingen binnen het veld en culturele veranderingen in smaak, opinies, taalgebruik daarbuiten.

In de ontwikkeling van het postmodernisme is die wisselwerking duidelijk waarneembaar. Dat geldt bij uitstek voor het veld dat het postmodernisme letterlijk het meest zichtbaar heeft gemaakt, de architectuur. De pleidooien van auteurs als Charles Jencks en de architect Robert Venturi voor de nieuwe postmoderne bouwstijl sloegen aan bij een breed publiek. Dat stimuleerde weer tot de verdere ontwikkeling van deze stijl, en droeg bij tot het prestige van architecten die zich al eerder tegen het modernisme van hun leermeesters hadden afgezet. Gebouwen als de AT&T wolkenkrabber in New York, het Guggenheim museum in Bilbao of, om dichter bij huis te blijven, het Groninger museum werden iconen van het postmodernisme, vermeld in reisgidsen en door talloze toeristen bekeken.

De eerste aanzetten tot die ontwikkeling lagen binnen het architectonische veld zelf. Zoals in ieder cultureel veld, is vernieuwing hier een functie van concurrentie om reputatie, invloed en inkomen. Vernieuwing roept de behoefte op aan benoeming, classificatie van het nieuwe, zowel voor de interne profilering als de communicatie naar buiten toe. In dit geval was het negatieve referentiepunt voor de ver-

nieuwers de stijl die als modern(istisch) bekend stond, zodat het voor de hand lag dat hun experimenten als postmodern(istisch) zouden worden omschreven. Het succes dat ze kregen, de reputatie die ze verwierven, hing vervolgens af van de waardering bij opdrachtgevers en een groter publiek.

Een vergelijkbare dynamiek is waarneembaar op het gebied van de beeldende kunst. Veel meer nog dan in de architectuur drijft concurrentie hier tot vernieuwing, profilering, oppositie tegen voorgangers; de aangewezenheid op opdrachtgevers is minder groot, groter daarentegen de afhankelijkheid van smaakspecialisten die vragen om originaliteit. Ook hier gingen veranderingen in de praktijk aan de theorie vooraf. Pastiche, collage, verwerking van elementen uit de massacultuur waren niet alleen al kenmerkend voor de pop-art in de jaren zestig, maar veel eerder nog voor bijvoorbeeld de Dada-beweging in en na de Eerste Wereldoorlog. De stijlvernieuwingen van de pop-art en wat daarna komt, vormen op zichzelf dan ook nog weinig reden om van een principiële breuk in de ontwikkeling te spreken; ze passen in het patroon van permanente verandering dat de moderne kunst eigen is functie van de vérgaande autonomisering van het artistieke veld.[30]

Er zijn echter sociaal-culturele ontwikkelingen te noemen die aan het besef van een postmoderne fase in de beeldende kunst een reële basis geven. De 'dood van de avant-garde' is een dramatische uitdrukking voor een proces waarbij kunst haar provocatieve, schokkende functies verliest zowel door toenemende gewenning bij een steeds groter publiek als door het feit dat de zogeheten massacultuur (van popmuziek tot pornografie) in het teweegbrengen van schokeffecten allang het voortouw heeft genomen. De rol van de deviante, zich afzijdig houdende kunstenaar wordt moeilijker naarmate de kunstwereld zich verdicht en meer gericht is op het ontdekken en belonen van nieuw talent.[31] Onmiskenbaar heeft in de naoorlogse westerse samenlevingen met de stijging van de welvaart ook een 'esthetisering van de leefwereld' plaatsgevonden, een grotere esthetische aandacht voor uiterlijk, kleding, woninginrichting en, van de kant van de producenten, voor de vorm en verpakking van produkten en de aanprijzing ervan door middel van reclame.[32] De grenzen tussen Kunst aan de ene kant, ontwerp en reclame aan de andere kant zijn hierdoor vervaagd, het prestige van het laatste ten opzichte van het eerste is toegenomen.[33] Kunst en commercie zijn elkaar meer gaan doordringen.[34] Musea zijn, net als veel andere organisaties, marktgerichter geworden, en concurreren nu op de vrije-tijdsmarkt met commerciële ondernemingen, zoals pretparken, waardoor sommige musea enigszins pretpark-achtige trekken krijgen.[35] Met dit alles zijn de

twijfels over de aard en de legitimiteit van culturele hiërarchieën onderscheidingen tussen 'hoge' en 'lage' cultuur toegenomen.[36]

Een andere lijn in de opkomst van het postmodernisme loopt via Lyotard en met hem geassocieerde denkers. Het is niet een volledig onafhankelijke lijn, want inmiddels was 'postmodern' door het gebruik in connectie met kunst, architectuur en literatuur een tamelijk bekend begrip geworden, dat, zou men kunnen zeggen, lag te wachten op nadere explicatie en theoretische fundering. Maar de positie van waaruit Lyotard zijn 'rapport sur le savoir' schreef, is wel een heel andere dan die van de letterkundige Fiedler, de kunstcriticus Oliva of de architectuurcriticus Jencks. Zijn proclamatie van 'het einde van de grote verhalen' wordt duidelijker als we het toespitsen op één groot verhaal dat in zijn verhandeling slechts heel summier aan de orde komt: het marxisme. Het is deze leer die meer dan enige andere ideologie of levensbeschouwing geloof in de rede, in de wetenschap, in de vooruitgang en in de mogelijkheden van beheersing van de maatschappelijke verhoudingen in zich verenigt. Lyotard was zelf een aanhanger van het marxisme geweest, maar inmiddels had hij dit vaarwel gezegd. En hij was uiteraard niet de enige. De aantrekkingskracht die het marxisme zo lang op westerse intellectuelen had uitgeoefend, verminderde in de jaren zeventig zienderogen, om in de jaren tachtig het nulpunt te naderen. Lyotards verhandeling drukt de scepsis uit die zoveel links-geëngageerde intellectuelen in deze jaren ging bevangen. Postmodernisme was bij hen eerst en vooral postmarxisme. Nu het marxisme failliet is, suggereerden Lyotard en met hem vele anderen, moet het vertrouwen in alles wat met moderniteit verbonden is worden opgegeven, inclusief het vertrouwen in de wetenschap.

Daarin ligt wat mij betreft ook de grootste zwakte van het betoog. Het is niet waar dat het vertrouwen in de juistheid van wetenschappelijke theorieën afhangt van een geloof in de algehele vooruitgang van de mensheid. Historisch ligt het verband eerder omgekeerd: de 'wetenschappelijke revolutie' van de zestiende en zeventiende eeuw ging vooraf en lag mede ten grondslag aan de 18de-eeuwse Verlichting, die zich voortzette in de grootse negentiende-eeuwse vooruitgangsfilosofieën van onder anderen Hegel en Marx. Wetenschap legitimeert zich primair door haar resultaten, d.w.z. door de consensus die de specialisten op een bepaald wetenschapsgebied bereiken omtrent de geldigheid van theoretische uitspraken op basis van empirische bevindingen. Dat is tegenwoordig niet anders dan in de zeventiende of de negentiende eeuw.[37]

Meer in het algemeen geven Lyotard en anderen (ik denk hier bijvoorbeeld ook aan de socioloog Zygmunt Bauman[38]) een eenzijdig en karikaturaal beeld van 'de moderniteit', alsof er ooit een periode in de westerse geschiedenis is geweest waarin een algemeen gedeeld geloof in de vooruitgang op basis van wetenschap, technologie en planmatige beheersing zou hebben bestaan. De conservatieve contra-Verlichting met haar vele vertakkingen, waarin juist verval, toenemende wanorde en de onbeheersbaarheid van sociale processen centrale thema's waren, begon al omstreeks 1800.[39] Ideologische doctrines die in de negentiende en twintigste eeuw als programma's van politieke partijen werden geformuleerd, waren in het algemeen hybride mengsels van liberale, progressieve en conservatieve denkbeelden.[40] Dat gold tot op zekere hoogte ook voor de sociaal-democratische partijen in West-Europa sinds hun afscheid van het marxisme. Vooruitgangsoptimisme en geloof in de maakbaarheid van de samenleving werden hier getemperd door vrees voor onbeheersbare schoksgewijze verandering en een conservatief besef van de continuïteit van de geschiedenis. De programma's van de grote politieke partijen in westerse parlementaire democratieën waren in de jaren vijftig inmiddels zodanig naar elkaar toegegroeid dat sociologen als Bell en Lipset toen al niet zonder reden konden spreken van 'het einde van de ideologie'.[41] De jaren zestig kunnen worden opgevat als een intermezzo van heropleving van ideologische strijd, dat in de jaren zeventig al weer ten einde liep. De gevoelens van ontheemding en zinloosheid die dit achterliet vonden in het postmodernisme een uitdrukking.[42]

Een grondige verklaring van de opkomst en verbreiding van het postmodernisme zou moeten ingaan op de vraag hoe het komt dat veel intellectuelen zo lang aan het marxisme bleven vasthouden, waarom het in de jaren zestig zelfs een groeiende aanhang vond en waarom die in de jaren zeventig-tachtig zo sterk afnam.[43] Alleen op het laatste deel van deze vraag ga ik hier kort in. De vermindering van marxistische sympathieën onder westerse intellectuelen vanaf de jaren zeventig is met internationale ontwikkelingen en in het bijzonder veranderingen in de communistische wereld in verband te brengen. Daarnaast waren het ontwikkelingen in de westerse samenlevingen zelf die de sociale 'onderbouw' van het marxisme ondermijnden: de inkrimping van de industriële arbeidersklasse, de toenemende vervaging van de grenzen van deze klasse met de middenklassen, de verzwakking van vakbonden door de sterke internationalisering van het bedrijfsleven en, deels in samenhang daarmee, het manifest worden van problemen ten gevolge van de uitbreiding van de verzorgingsstaat.

Deze ontwikkelingen brachten ook die andere tak van het socialisme, de sociaaldemocratie, in moeilijkheden. Ze gingen in tegen de verwachting dat moderniseringsprocessen, begeleid door doelgerichte hervormingen, zouden leiden tot een steeds verdere vermindering van sociale ongelijkheid en een steeds effectievere beheersing van marktprocessen door de centrale overheid. Ook bij aanhangers van deze politieke richting sloegen de ideologische twijfels toe. Ook zij werden daardoor ontvankelijker voor postmoderne ideeën die die twijfels tot kenmerk van de huidige tijd verklaarden.

Het postmodernisme breekt dus met vormen van 'totaalkritiek' op de bestaande maatschappelijke verhoudingen en pogingen om daar een nieuwe orde voor in de plaats te stellen. Tegelijk vormt het een continuering van de neiging om vanuit een intellectuele positie in abstracte termen moreel geladen kritiek op bepaalde praktijken en ideeën te leveren.

Deze maatschappij- of cultuurkritische houding is het duidelijkst waarneembaar in wat we als een derde lijn in de ontwikkeling van het postmodernisme kunnen beschouwen: de verbinding met de nieuwe sociale bewegingen oftewel identiteitsbewegingen van vrouwen, homoseksuelen en etnische minderheden. In tal van feministische beschouwingen,[44] in homostudies ('queer theory'), '*black studies*' en andere minderhedenstudies werden postmodern genoemde visies ontwikkeld. De inzet daarbij was steeds de strijd tegen de heersende, 'hegemonistische', universalistische vertogen gedragen door blanke, westerse, heteroseksuele mannen, waarin een eenzijdig en verwrongen beeld van vrouwen, homo's of zwarten wordt gegeven. Het 'deconstrueren' van die beelden wordt gezien als een middel om zich ervan te bevrijden. Postmodernisme zou daarbij het verbindende perspectief kunnen bieden.[45]

Anders dan de gebruikelijke associatie met de zogenoemde nieuwe sociale bewegingen[46] suggereert, zijn 'identiteitsbewegingen' op zichzelf geen nieuw verschijnsel.[47] Een verschil met vroegere identiteitsbewegingen (zoals nationalistische bewegingen in de negentiende eeuw) is echter dat het hedendaagse postmoderne perspectief nadrukkelijk afstand neemt van ieder essentialisme: het eigene is niet een natuurlijk of historisch diepgeworteld gegeven, niet een onveranderlijk wezen, maar wordt telkens weer opnieuw in woorden opgebouwd, afgebroken en veranderd. Dat weerspiegelt een besef van ongeworteldheid, van het niet-vanzelfsprekende en optionele karakter van sociale bindingen en identiteit.[48] Maar het weer-

spiegelt nog iets anders: een intellectualisme, dat voortkomt uit het feit dat de nieuwe sociale bewegingen een basis gevonden hebben in academische studies aan universiteiten.

Daarmee zijn we tenslotte gekomen bij een vierde lijn in de opkomst en ontwikkeling van het postmodernisme: de nauwe binding die het kreeg met takken van wetenschappelijk onderwijs en onderzoek. Dit is te zien in het licht van de concurrentie in het wetenschappelijk bedrijf tussen en binnen disciplines. Het relativisme dat zo kenmerkend is voor het postmodernisme sluit aan bij de ervaringen van veel beoefenaren van de humaniora en de sociale wetenschappen, die geconfronteerd worden met een veelheid van benaderingen, theorieën en interpretaties waartussen het moeilijk kiezen is. Postmodernisme legitimeert dit bestaan van verschillende, tegenstrijdige perspectieven naast elkaar en het onbekommerd daaraan toevoegen van nog weer andere interpretaties. Het levert bovendien wapens om zich te verzetten tegen pogingen om van vakken als de literatuurwetenschap een 'harde' wetenschap, een *science* te maken. Postmodernisme raakte in de mode toen bleek dat die pogingen weinig tot niets opleverden, of althans veel minder dan de voorstanders ervan beoogd hadden.[49]

Aldus vormt het postmodernisme een manier om de 'geesteswetenschappen' te definiëren tegenover de aanspraken van de natuurwetenschappen. In veel opzichten is het een herhaling van de wijze waarop in Duitsland in de negentiende eeuw de *Geisteswissenschaften* werden omschreven en verdedigd als wetenschappen gericht op de beschrijving en interpretatie van een oneindige variëteit van voortbrengselen van de menselijke geest die zich aan iedere wetmatigheid onttrekken.[50] En evenals toen, gaat het nu niet alleen om een afbakening ten opzichte van de natuurwetenschappen, maar is er ook de imperialistische neiging om deze onder de vleugels van de geesteswetenschappen te brengen. Zoals de *Geisteswissenschaften* zich verbonden met het filosofisch idealisme dat alles, dus ook de natuur, tot 'geest' verklaarde, zo beschouwen sommige postmodernisten de hele werkelijkheid als 'tekst' of 'vertoog', een merkwaardige gedachte die alleen kan opkomen bij mensen voor wie het lezen, interpreteren en produceren van teksten hun dagelijks werk is. Dit tekstualisme is, zoals Richard Rorty heeft opgemerkt, een hedendaagse variant van idealisme.[51] Het kan begrepen worden als uiting van de concurrentie tussen verschillende wetenschapsgebieden. Waar de wetenschappelijke status van de geesteswetenschappen wankel en omstreden is, vinden hun beoefenaren hier een manier om zich

boven de natuurwetenschappen te verheffen. Iets dergelijks geldt ook voor de sociale wetenschappen. De wetenschapssociologie van iemand als Bruno Latour bijvoorbeeld (die soms tot het postmodernisme wordt gerekend) is te zien als een poging om niet alleen de theorieën van de natuurwetenschappen maar de hele natuur zelf als 'sociale constructies' in te lijven.[52]

Er zijn dus parallellen met de negentiende eeuw. Een verschil met toen is echter de enorm gegroeide omvang van instellingen van hoger onderwijs, aantallen studenten, aantallen wetenschapsbeoefenaren en bijgevolg wetenschappelijke produktie. Het postmodernisme reflecteert een situatie van wetenschappelijke overproduktie, waarin over vrijwel ieder denkbaar onderwerp meer wordt gepubliceerd dan zelfs de specialisten kunnen bijhouden, gecanoniseerde geschriften gevolgd worden door talloze interpretaties en interpretaties van interpretaties, telkens weer nieuwe theorieën, varianten van theorieën en varianten van varianten van theorieën het licht zien, zich talloze kleine subculturen van citeergemeenschappen vormen en kortstondige modes komen en gaan.[53] Vooral op gebieden waar het moeilijk is zin van onzin te onderscheiden, leidt dit licht tot verwarring. In deze situatie floreert een houding van voorzichtig eclecticisme en relativisme. Postmodernisme is een paradoxale manier om aan de intellectuele verlamming waar dit toe kan leiden te ontkomen door het relativisme tot absoluut principe te verheffen.

Ik vat samen. De brede culturele beweging van het postmodernisme die vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw opkwam is te verklaren als het gecombineerde resultaat van vier te onderscheiden, maar met elkaar samenhangende en elkaar beïnvloedende ontwikkelingslijnen: ten eerste, de dynamiek in de werelden van de kunsten in de ruime zin; ten tweede, politiek-ideologische veranderingen; in de derde plaats, de opkomst van nieuwe sociale bewegingen; en ten vierde, ontwikkelingen in het veld van de wetenschap. Al deze veranderingen hangen samen met andere, bredere maatschappelijke ontwikkelingen: commercialisering op het gebied van vrije tijd en amusement; verdere vervaging van grenzen tussen sociale klassen; individualiseringsprocessen, die onder meer inhouden dat mensen zich minder binden aan grote organisaties als kerken, vakbonden en politieke partijen; de groei van symbolisch-culturele produktie en consumptie, variërend van reclameboodschappen tot nieuwsvoorziening, van roddellectuur tot wetenschappelijke publicaties, van videoclips tot speelfilms; en, in verband daarmee, de groeiende betekenis van de elektronische media als bepalend voor de belevingswereld van mensen.

Met dat laatste zijn we weer terug bij waar deze beschouwing mee begon. Door de omvang en verscheidenheid van het aanbod van door specialisten voortgebrachte cultuur en de concurrentie om aandacht daarbij is er de tendens dat één hiërarchie zich verzelfstandigt en andere culturele hiërarchieën verdringt: die van de mediaroem. In een programma als Big Brother heeft deze tendens zijn uiterste vorm aangenomen.

Hiermee ben ik bijna aan het einde van mijn beschouwing gekomen. Uiteraard heb ik lang niet alles kunnen behandelen van wat voor het thema van deze voordracht van belang is. Op één vraag wil ik tot slot heel kort ingaan: wat is de waarde van het postmoderne denken, hoe moet het beoordeeld worden? Uit mijn analyse zal iets van mijn kritiek gebleken zijn. Die betreft niet het postmodernisme in zijn totaliteit, maar wat zich als zodanig aandient in de wetenschap. Het relativisme dat het postmodernisme propageert is in de wetenschap is niet consequent vol te houden, zoals Popper lang geleden betoogde; wetenschap veronderstelt dat de ene kennisclaim beter, meer valide is dan de andere.[54] Maar het postmodernisme is in feite niet een consequent doordacht en doorgevoerd relativisme. In de kern geeft het naar mijn mening, ondanks alle kritiek op essentialisme, een essentialistische visie op de hedendaagse samenleving. Van sommige kenmerken pluraliteit, ongeloof, het ontbreken van hiërarchie en autoriteit wordt aangenomen dat ze wezenlijk zijn; en 'zijn' wordt daarbij gelijkgesteld aan 'behoren'. Wat van de veronderstelde wezenskenmerken afwijkt ongelijke machtsverhoudingen, universalistische waarheidsaanspraken wordt niet opgevat als weerlegging of nuancering van de theorie, maar als iets dat bestreden moet worden: de essentie dient van de onaangename feiten te worden ontdaan. Relativisme verkeert hier in absolutisme, acceptatie van verschil slaat om in moralisme. Denken in termen van historische ontwikkelingen wordt in het algemeen afgewezen, terwijl dat door het begrip postmodern wordt geïmpliceerd. 'Postmodern' kan tenslotte moeilijk iets anders betekenen dan: wat na het moderne komt.[55] Al deze onduidelijkheden en tegenstrijdigheden maken het postmoderne denken tot een wetenschappelijk onvruchtbare onderneming.

Dat wil niet zeggen dat alles wat zich onder de noemer van dat denken heeft aangediend onzinnig of oninteressant is. Evenmin betekent het dat de term postmodern uit het wetenschappelijk taalgebruik dient te worden verbannen. Het is een sociologisch belangwekkende vraag of de maatschappelijke veranderingen die samenhangen met de opkomst van het postmodernisme, geduid kunnen worden als

een transformatie naar een nieuw type samenleving, de postmoderne samenleving. Die vraag laat ik hier verder rusten. Het debat daarover is nog lang niet afgesloten.

'De sociologie dient bij te dragen tot vermindering van de intellectuele verwarring waarin wij leven': deze uitspraak deed Goudsblom omstreeks 1970.[56] Het veronderstelt, zoals hij er zelf aan toevoegde, dát wij in intellectuele verwarring leven. Als die veronderstelling toen, dertig jaar geleden, al opging, geldt ze nu waarschijnlijk des te meer. In het postmodernisme heeft de verwarring, om het zo te zeggen, officiële goedkeuring gekregen. Ik onderschrijf Goudsbloms aanbeveling, maar zou haar willen toespitsen: speciaal de cultuursociologie heeft tot taak de intellectuele verwarring waarin wij leven te verminderen. Daar kan zij toe bijdragen door, tegen de tendens van specialisering in, dwarsverbanden te leggen tussen gebieden van de cultuur die gewoonlijk gescheiden worden behandeld en daarbij steeds te laten zien dat cultuur voortkomt uit en ingebed is in de relaties die mensen met elkaar vormen. Met deze rede heb ik daar een kleine proeve van gegeven. Het is een zeer globale verkenning die vraagt om uitwerking en onderzoek. De komende tijd wil ik daar aan werken.

Tot slot enige woorden van dank. Ik betuig mijn erkentelijkheid aan al diegenen die, op verschillende niveaus van de organisatie van deze universiteit, tot mijn benoeming hebben bijgedragen. Ik ben in deze functie nauw betrokken bij twee universitaire instellingen. De ene is de Amsterdamse School voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek. Sinds ik geroepen ben tot de eervolle post van wetenschappelijk vicedirecteur van dit prachtige onderzoekscentrum heb ik vaak het ongemakkelijke gevoel dat ik mede leiding moet geven aan iets dat zich moeilijk laat sturen. Althans, ik vind dat moeilijk. Maar de samenwerking met de andere leden van het Dagelijks Bestuur en de zowel kundige als prettige ondersteuning door de administratieve staf maken het bestaan als part-time bestuurder toch draaglijk en soms zelfs aangenaam. Ook ontleen ik veel aan de leerzame en stimulerende contacten met promovendi en collega's.

Mijn andere werkverband, overlappend met de Amsterdamse School, is de afdeling sociologie/antropologie van de Universiteit van Amsterdam. Hier werk ik met oude vertrouwde collega's al vele jaren bijzonder prettig samen. Met hen (en sinds kort gelukkig ook met enkele nieuwe collega's) hoop ik de komende jaren te werken aan de versterking van de sociologie-opleiding. Daar hoort ook de specialisatie

cultuursociologie bij, die ik met Bram Kempers zo'n jaar of tien geleden heb opgezet en die jaarlijks meer studenten trekt. Met inzet van weinig middelen en door op informele wijze vanuit twee faculteiten die van de sociale wetenschappen en die van de geesteswetenschappen samen te werken, zijn we erin geslaagd iets moois en waardevols op te bouwen. Dat is zeker ook te danken aan de studenten. Meer dan bij welk ander studieonderdeel ook ervaar ik bij mijn colleges cultuursociologie hoe inspirerend het contact met geïnteresseerde studenten kan zijn.

Ik dank de mede-voorzitter van de afdeling sociologie/antropologie, Leon Deben, voor zijn bemoeienis met deze benoeming en meer in het algemeen voor zijn onvolprezen inzet voor 'zijn' personeel. Joop Goudsblom ben ik vooral erkentelijk voor zijn sociologische lessen en goede raad, tot op de dag van vandaag. Hoewel ik mij formeel niet zijn opvolger mag noemen, wil ik mijzelf toch graag een beetje als zodanig beschouwen, en ik hoop dat hij mij ook zo wil zien. Ook Bram de Swaan, oprichter en lange tijd spil van de Amsterdamse School, is voor mij een intellectueel voorbeeld en inspirator.

Tenslotte dank ik Ali. Ook nu weer toonde zij haar onvoorwaardelijke steun en solidariteit.

Van één afwezige weet ik dat zij er graag bij had willen zijn: mijn moeder, die vorig jaar september is overleden. Aan haar nagedachtenis draag ik deze rede op.

Ik heb gezegd.

Noten

1 Met inmiddels één uitzondering (als men die beschouwing tenminste doorwrocht mag noemen): Beunders (2000).
2 In extreme bewoordingen gesteld door Baudrillard (1981).
3 Vgl. Van Bottenburg (1990).
4 In titels van tijdschriftartikelen volgens het bestand van de UB van de Universiteit van Amsterdam. Nog curieuzer zijn sommige Engelstalige boektitels in hetzelfde bestand, bijvoorbeeld *The Postmodern Bible*, *The postmodern brain* en *Post-modern algebra*.
5 Een korte geschiedenis van het begrip postmodernisme geven Köhler (1977) en Anderson (1998: 3 e.v.). Volgens beide overzichten is de term voor het eerst gebruikt in 1934 in de inleiding van een bloemlezing van Spaanse en Latijns-Amerikaanse poëzie. Als 'postmodernismo' werd hier een stroming in deze poëzie omschreven die volgde op die van het 'modernismo'.
6 Het begin van de 'post-Moderne Tijd' situeert Toynbee (1954: o.a. 182-189, 217, 462) rond 1875, wanneer irrationalistische stromingen opkomen.
7 Mills (1959), p. 184: 'Just as Antiquity was followed by several centuries of Oriental ascendancy, which Westerners provincially call the Dark Ages, so now the The Modern Age is being succeeded by a post-modern period'.
8 Dat wil zeggen, de term was door het werk van Toynbee bij sommige literatuurcritici bekend, maar zij gaven er een andere inhoud aan (Köhler 1977: 11).
9 Ontleend aan Köhler (1977), p. 11-12.
10 Fiedler (1965), cit. p. 517.
11 Hoffmann e.a. (1977). Voorbeelden van de receptie in Nederland zijn Bertens (1983) en Weststeijn (1987). Een beschrijving van deze receptie naast die in Duitsland geeft Ruiter (1991).
12 Het bekendste en invloedrijkste werk dat deze stijl propageert is van Jencks (1981; 1st ed. 1977). Zie ook Van Dijk (1985).
13 De Italiaanse kunstcriticus A.B. Oliva (1980) lanceerde in dit verband het begrip 'transavantgarde'.
14 Ook vanwege het gebruik van reproduktietechnieken (fotografie, zeefdrukken, video), waardoor kunstwerken hun 'aura' van uniciteit verliezen, en steeds meer bestaan uit beelden van beelden (Crimp 1983).
15 Een overzicht geeft Connor (1997). Vgl. ook Kaye (1994).
16 Van belang is volgens Lyotard (1979: 88-97) ook dat op frontgebieden van de exacte wetenschap uitspraken onzeker, probabilistisch en perspectiefgebonden worden en daarmee het idee van zekere, vaste kennis ondergraven. Zie voor kritiek hierop Sokal & Bricmont (1998), p. 125-128.

17 Bijvoorbeeld Lyon (1994), Kumar (1995), Ashley (1997), Ritzer (1997), Connor (1997), Sim (1998).

18 Daarnaast een wisselende reeks andere Franse auteurs, zoals Gilles Deleuze, Jacques Lacan, Julia Kristeva en Luce Irigaray.

19 Foucault in het geheel niet, Derrida en Baudrillard slechts incidenteel (bijv. Baudrillard 1981: 231). Uitvoeriger en explicieter over het postmodernisme is de socioloog Touraine (1982).

20 In de Grand Larousse van 1976 ontbreekt het lemma 'postmoderne', evenals in *Le Robert* van 1986 en de 15-delige *Trésor de la langue francaise* (1988). Wel wordt de term vermeld in de *Nouveau Petit Robert* van 1993. Zie over de receptie van het postmodernisme in Frankrijk een nummer van het letterkundig tijdschrift *Oeuvres et Critiques* (XXIII, nr. 1), getiteld *Le Post-modernisme en France* en speciaal daarin Gontard (1998).

21 Hetgeen in verband kan worden gebracht met verschillen in de structuur van het intellectuele veld tussen enerzijds Frankrijk, anderzijds de Angelsaksische landen en in het bijzonder de Verenigde Staten. In Frankrijk is er de sterke concurrentie om reputatie in een op één plaats (Parijs) geconcentreerde intellectuele wereld, waarin een intensieve wisselwerking plaatsvindt tussen wat zich binnen en buiten de instellingen van hoger onderwijs afspeelt. Dat stimuleert tot een retorische stijl en een inhoud waarin boude speculaties niet geschuwd worden; het geliefde genre is het literair-filosofische essay waarvoor geldt dat 'een verrassend en scherpzinnig betoog belangrijker is dan systematiek en empirische bewijslast' (Heilbron 1981: 399). In de Verenigde Staten vormen de universiteiten meer een gesloten wereld, waarin de concurrentie zich vooral richt op erkenning bij vakgenoten. Dat bevordert professionalisering, het tonen van vaktechnische competentie. Bij de institutionalisering van het postmodernisme aan de universiteiten was er behoefte aan dragende nieuwe ideeën, waarin de genoemde Fransen juist door hun onacademische retoriek en radicaliteit en doorbreking van disciplinaire grenzen konden voorzien.

22 Feyerabend (1975).

23 Milner (1994), p. 129-153.

24 Zie bijv. de bundel van Fay e.a. (eds., 1998) en daarin speciaal de bijdragen van F.R. Ankersmit en P. Zagorin.

25 Zie bijvoorbeeld Clifford & Marcus (eds., 1986); De Wolf (1996); James e.a. (eds., 1997). Vgl. voor kritiek Sangren (1988) (en commentaren daarop in hetzelfde nummer) en Gellner (1992), p. 22 e.v.

26 Voorbeeld van een vroeg gebruik van de term in de sociologie na Mills is Etzioni (1968), o.a. p. VII, 432 e.v.. Invloedrijker was de toepassing van het begrip door Bell (1976: 51-54), die het verbond met de notie van de post-industriële maatschappij. Uitvoeriger exposés over postmodernisme en postmoderniteit zijn van Lash (1990), Featherstone (1991), Crook e.a. (1992) (die spreken van 'postmodernisering'), en Bauman (1992). Vgl. over de laatste Nijhoff (1996).

27 Zie bijv. Nooteboom (1988), Feltmann (1992) en (over het Nederlandse openbaar bestuur) Frissen (1996). Vgl. voor een empirische relativering Van Hoof & Van Ruysseveldt (1999).

28 Deze opsomming doet denken aan andere en oudere klassificaties, zoals speciaal die van Romantiek versus Classicisme (Gouldner 1973). Sommige van de genoemde termen die het postmodernisme typeren, zijn behalve op de Romantiek ook van toepassing op het 'modernisme' in de beeldende kunst en de letteren, dat als een voortzetting van de Romantiek en, evenals deze stroming, als verzet tegen aspecten van de 'moderne' samenleving kan worden opgevat (Kumar 1995: 85-100). Er zijn ook overeenkomsten tussen het postmodernisme en wat eerder 'nihilisme' is genoemd; Nietzsche, de 'uitvinder van het nihilisme' (Goudsblom 1960), wordt thans ook vaak als postmodern filosoof *avant la lettre* opgevoerd. Dit alles roept vragen op omtrent de historische plaatsing en de nieuwheid van het postmodernisme. In het vervolg van de tekst wordt hier wat meer over gezegd.

Ironie en speelsheid worden eveneens vaak als kenmerken van postmodernisme of postmoderniteit genoemd. Helaas zijn in de geschriften waarin dat gebeurt diezelfde eigenschappen doorgaans ver te zoeken.

29 Deze drie verwante begrippen zijn in de cultuursociologie gebruikt door respectievelijk Collins (1998), Bourdieu (1993, 1994) en Becker (1982).

30 Ook het naast elkaar bestaan van verschillende stijlen en de daaruit voortvloeiende smaakonzekerheid zijn niet nieuw; Elias wees er op in 1935, en hij bracht dit in verband met het ontstaan van de burgerlijk-kapitalistische samenleving in de negentiende eeuw (Elias 1935; vgl. Oosterbaan Martinius 1990). Wel is, alleen al door de toename van de aantallen kunstenaars, de stijlverscheidenheid sindsdien verder toegenomen.

31 Anders gezegd, het romantische model van de 'maverick' (Becker 1982: 233-246) die eerst op onbegrip stuit maar langzamerhand als groot kunstenaar erkend wordt, gaat steeds minder op. Vgl. voor een kritische beschouwing over deze ontwikkeling Simons (1997).

32 Featherstone (1991), p. 65 e.v.

33 Een citaat uit een recent nummer van *Metropolis M*, Nederlands tijdschrift voor eigentijdse kunst (febr.-maart 2000, p. 14): 'Vormgeving was altijd een controversieel begrip in de kunst. Ze gold als oppervlakkig, modieus, vluchtig (…). De tijden zijn veranderd. Vormgevers, die er tegenwoordig op staan ontwerper genoemd te worden, zijn de helden van deze tijd. Deze ensceneurs pur sang kennen de tijdgeest persoonlijk. Zij zijn op de hoogte van trends nog voordat ze geboren zijn (…). De nieuw verworven heldenstatus is niet zonder reden. Goede ontwerpers zijn mediadeskundigen bij uitstek. Presentatie is hun vak.' Opvallend in deze passage is vooral de vanzelfsprekendheid waarmee 'heldenstatus' verbonden wordt met trendgevoeligheid en optreden in de media.

34 Lash (1990) spreekt in (o.a.) dit verband van 'dedifferentiatie'. Vgl. voorts Jameson (1991).

35 'Verpretparking' is in de museumwereld een begrip geworden. De term drukt overigens meer vrees uit voor wat zou kunnen gebeuren dan een werkelijk ingrijpende ontwikkeling (Elffers 1999).

36 Vgl. Kempers (1999).

37 Een secundaire legitimatie van wetenschap, die vanaf de negentiende eeuw sterk in belang is toegenomen, ligt in de effectiviteit van toepassingen van wetenschappelijke kennis. Daarbij rijzen vragen omtrent de morele aanvaardbaarheid van bepaalde toepassingen. Maar de validiteit van wetenschappelijke kennis als zodanig is hierbij niet in het geding. De atoombom toont zowel de gevaren van de wetenschap als de geldigheid van althans sommige van haar kennisclaims.

38 Voor Bauman betekent 'de moderniteit' in haar uiterste consequentie totalitarisme van linkse (communistische) of rechtse (fascistische, nationaal-socialistische) signatuur. Dat is een beperkte en eenzijdige visie; specifieke ontwikkelingen in Midden- en Oost-Europese landen, waar moderniseringsprocessen later en moeizamer op gang kwamen dan in West-Europa, worden hier tot het wezen van de modernisering uitgeroepen. De Holocaust was volgens Bauman (1989) een consequentie van technisch-bureaucratische rationaliteit. Maar het feit dat de Holocaust zonder die 'rationaliteit' niet mogelijk was geweest, geeft er uiteraard nog niet een toereikende verklaring voor. Het irrationele, irrationalistische, anti-universalistische karakter van het nationaal-socialisme blijft bij Bauman buiten beeld.

39 Dit conservatisme was een voedingsbodem voor de vroege sociologie (Nisbet 1966; Heilbron 1990: 158 e.v.).

40 Vgl. Goudsblom (1983), p. 143-144.

41 Bell (1960).

42 Bijna alle vooraanstaande denkers van het postmodernisme hebben een marxistische of althans links-socialistische achtergrond; behalve voor Lyotard geldt dit bijvoorbeeld ook voor Baudrillard en Bauman (Ashley 1997: 22-27, 71; Nijhoff 1996: 287). In Duitsland betekende het postmodernisme voor velen een afscheid van de Kritische Theorie van Adorno c.s. en van het werk van de grote nazaat van die school, Jürgen Habermas, die zich uitdrukkelijk tegen het postmodernisme keerde (Ruiter 1991: 147 e.v.). In Nederland vinden we een vergelijkbare ontwikkeling bij de filosoof Harry Kunneman (1996) en in het tijdschrift *Krisis*.

43 Over het marxisme als intellectuele beweging, zie Gouldner (1976, 1979); vgl. Wilterdink (1980: 329-332). Elders heb ik een verklaring geopperd voor de tijdelijke heropleving van het marxisme in de jaren zestig (Wilterdink 1998: 185-186).

44 Een voorbeeld uit vele: Van Boheemen (1990).

45 Volgens Steven Seidman bijvoorbeeld kan het 'people of color, sexual rebels, Third world gays, working-class gays, butches and fems' verenigen in 'a new celebration of multiple, composite identities [and] a queer politics of difference' (geciteerd door Ashley 1997: 71).

46 Zie bijv. Castells (1997).

47 Vergelijk Elias (1939), die twee fasen in een proces van collectieve sociale stijging onderscheidt: een 'assimilatiefase', waarin de 'groep zich sterk oriënteert aan het voorbeeld van de hogere groep', en een 'emancipatiefase', waarin 'de opklimmende groep duidelijk aan maatschappelijke sterkte en aan zelfbewustzijn wint' (dl. 2, p. 322-323). Alle sociale bewegingen van groepen in deze tweede fase kunnen identiteitsbewegingen worden genoemd. Bij de twintigste-eeuwse bewegingen van vrouwen en minderheden is dit fasenverloop ook vrij duidelijk aanwijsbaar (zij het niet in alle opzichten: de huidige sterke oriëntatie op het hoger onderwijs is assimilationistisch te noemen). 'Cultuur' is van oudsher een begrip om aan de specifieke groepsidentiteit uitdrukking te geven; net als voor de Duitse 'middenklasse-intelligentsia' in de tweede helft van de achttiende eeuw (Elias 1939, dl. 1: 23-57), geldt dat nu voor 'culturele minderheden'.

48 Hetgeen weer sociale ontwikkelingen in de richting van 'individualisering' weerspiegelt: tal van groepsbindingen (van lokale, familiale, religieuze aard, maar ook die met betrekking tot 'moderne' organisaties als politieke partijen en vakbonden) worden losser, minder dwingend en minder stabiel. Over dit thema is de laatste jaren zeer veel geschreven. Ik volsta hier met te verwijzen naar de rapporten van het Sociaal en Cultureel Planbureau, die diverse ontwikkelingen op dit gebied in de Nederlandse samenleving documenteren.

49 Zie voor weinig geslaagde pogingen tot verwetenschappelijking van de literatuurwetenschap bijvoorbeeld de bundel van Segers (1985).

50 Hughes (1958), p. 184-200.

51 Rorty (1982).

52 Latour (1987). Eerder heb ik kritiek geleverd op het sociaal-wetenschappelijk constructivisme/tekstualisme (Wilterdink 1989, n.a.v. een daaraan voorafgaande beschouwing van G. Nijhof).

53 Collins (1998), p. 522.

54 Popper (1950).

55 Al wordt dat door postmoderne denkers regelmatig tegengesproken. Lyotard (1987) gaat zelfs zo ver de chronologische volgorde om te draaien: 'Een werk kan slechts modern worden als het eerste postmodern is. Zo begrepen is het postmodernisme niet het modernisme op zijn laatste benen, maar in de wieg, en daar komt het niet uit' (p. 21). De verwarring is hier ten top gedreven. Gebruikelijker is het om kenmerken die in deze tijd als postmodern worden beschouwd terug te projecteren op vroegere perioden, zodat bijvoorbeeld de toneelstukken van Shakespeare, de essays van Montaigne of zelfs het Evangelie van Johannes als 'postmodern' worden aangemerkt. 'Postmodern' wordt zo een tijdloze categorie, een aanduiding van stijlkenmerken die in de meest uiteenlopende samenlevingen en historische perioden kunnen worden aangetroffen. Hiermee verliest het begrip 'postmodern' zijn historische en sociologische lading, zijn functie in het aan-

geven van wat juist voor deze tijd kenmerkend is. Houdt men daar wel aan vast, dan impliceert de notie van postmoderniteit een ontwikkelingsperspectief.

56 Geciteerd door Van Heerikhuizen (1997), p. 61

Literatuur

Anderson, Perry (1998), *The Origins of Postmodernity*. London/New York: Verso.

Ashley, David (1997), *History without a Subject. The postmodern condition*. Boulder/Oxford: Westview Press.

Baudrillard, Jean (1981), *Simulacres et simulations*. Paris: Editions Galilée.

Bauman, Zygmunt (1989), *Modernity and the Holocaust*. Cambridge/Oxford: Polity Press.

Bauman, Zygmunt (1992), *Intimations of Postmodernity*. London/New York: Routledge.

Becker, Howard S. (1982), *Art Worlds*. Berkeley etc.: University of California Press.

Bell, Daniel (1960), *The End of Ideology*. New York: Collier Books.

Bell, Daniel (1976), *The Cultural Contradictions of Capitalism*. London: Heinemann.

Bertens, Hans (1983), 'Het post-modernisme van Robert Pynchon', *De Gids*, 146, 6, p. 488-495.

Beunders, Henri (2000), *Wat je ziet ben je zelf. Big Brother: lust, leven en lijden voor de camera*. Amsterdam: Prometheus.

Boheemen, Christel van (1990), 'Postmodernisme en ethiek. Ras, geslacht en het primaat van de taal', *De Gids*, nr. 4, p. 275-288.

Bottenburg, Maarten van (1990), 'Hoe recent is modern? Over de herkomst van "modern", "moderniteit" en "modernisering", en het gebruik ervan in de sociologie', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 17, nr. 1 (mei), p. 101-118.

Bourdieu, Pierre (1993), *The Field of Cultural Production*. Cambridge/Oxford: Polity Press.

Bourdieu, Pierre (1994), *De regels van de kunst. Wording en structuur van het literaire veld*. Amsterdam: Van Gennep.

Castells, Manuel (1997), *The Power of Identity*. Malden/Oxford: Blackwell.

Clifford, J. & G.E. Marcus (eds., 1986), *Writing Culture*. Berkeley: University of California Press.

Collins, Randall (1998), *The Sociology of Philosophies*. Cambridge etc.: The Belknap Press of Harvard University Press.

Connor, Steven (1997), *Postmodernist Culture*. Oxford: Blackwell (sec. ed.).

Crimp, Douglas (1983), 'On the Museum's Ruins', in: H. Foster (ed.), *The Anti-Aesthetic. Essays on Postmodern Culture*. Seattle: Bay Press.

Crook, Stephen e.a. (1992), *Postmodernization*. London etc.: Sage.

Dijk, Hans van (1985), 'De irrationele genius van de taal. Het postmodernisme in de architectuur', *Wonen TABK*, nr. 6-7, p. 30-48.

Elffers, Anna (1999), 'Het nieuwe museum. Recente ontwikkelingen in een internationale museumwereld'. Doctoraalscriptie cultuursociologie, Universiteit van Amsterdam.

Elias, Norbert (1935), 'Kitschstil und Kitschzeitalter', *Die Sammlung*, 2, 5, p. 252-263.

Elias, Norbert (1939), *Het civilisatieproces*, 2 delen. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1982 (oorspr.: *Ueber den Prozess der Zivilisation*, 1939).

Etzioni, Amitai (1968), *The Active Society*. London: Collier-Macmillan/New York: The Free Press.

Fay, B. e.a. (eds., 1998), *History and Theory. Contemporary Readings*. Malden/Oxford: Blackwell.

Featherstone, Mike (1991), *Consumer Culture and Postmodernism*. London etc.: Sage.

Feltmann, C.A. (1992), 'Adviseren ná het postmodernisme: naar een buitengewone interventiekunde?', *M&O*, 1, pp. 133-160.

Feyerabend, Paul (1975), *Against Method*. London: NLB.

Fiedler, Leslie A. (1965), 'The New Mutants', *Partisan Review*, jrg. XXXII, nr. 4, p. 505-525.

Frissen, P.H.A. (1996), *De virtuele staat*. Schoonhoven: Academic Service.

Gellner, Ernest (1992), *Postmodernism, Reason and Religion*. London/New York: Routledge.

Gontard, Marc (1998), 'Postmodernisme et littérature', *Oeuvres et Critiques*, jrg. XXIII, nr. 1, p. 28-48.

Goudsblom, J. (1960), *Nihilisme en cultuur*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 1977 (3e druk; 1e druk 1960).

Goudsblom, J. (1983), *Balans van de sociologie*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum (2de druk).

Gouldner, Alvin W. (1973), 'Romantiek en Classicisme: Dieptestructuren in de Sociale Wetenschappen', *De Gids*, jrg. 136, nr. 1, p. 3-29.

Gouldner, Alvin W. (1976), *The dialectic of ideology and technology*. London/Basingstoke: Macmillan.

Gouldner, Alvin W. (1979), *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*. London/Basingstoke: Macmillan.

Heerikhuizen, Bart van (1997), 'Ter voorkoming van misverstand', in: N. Wilterdink e.a. (red.), *Alles verandert. Opstellen voor en over J. Goudsblom*, p. 58-67. Amsterdam: Meulenhoff.

Heilbron, Johan (1981), 'Opkomst en ondergang van een intellectuele mode: het structuralisme', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 8, nr. 3, p. 395-438.

Heilbron, Johan (1990), *Het ontstaan van de sociologie*. Amsterdam: Prometheus.

Hoffmann, Gerhard e.a. (1977), '"Modern", "Postmodern" and "Contemporary" as Criteria for the Analysis of 20th Century Literature', *Amerikastudien*, jrg. 22, nr. 1, p. 19-46.

Hoof, Jacques van & Joris van Ruysseveldt (1999), 'Een postmodern arbeidsbestel: utopie of realiteit?', in: J. Godschalk (red.), *Die tijd komt nooit meer terug. De arbeidsmarkt aan het eind van de eeuw*, p. 19-46. Amsterdam: Het Spinhuis.

Hughes, H. Stuart (1958), *Consciousness and Society*. New York: Vintage Books.

James, Allison e.a. (eds., 1997), *After Writing Culture: Epistomology and Praxis in Contemporary Anthropology*. London/New York: Routledge.

Jameson, Fredric (1991), *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. London/New York: Verso.
Jencks, Charles (1981), *The Language of Post-Modern Architecture*. London: Academy Editions, 3d ed. (1st ed. 1977).
Kaye, Nick (1994), *Postmodernism and Performance*. London: Macmillan.
Kempers, Bram (1999), 'Onze cultuur zoekt dringend een nieuwe canon', *NRC-Handelsblad*, 11-9-1999, p. 8.
Köhler, Michael (1977), '"Postmodernismus": Ein begriffsgeschichtlicher Ueberblick', *Amerikastudien*, jrg. 22, nr. 1, p. 8-18.
Kumar, Krishan (1995), *From Post-Industrial to Post-Modern Society*. Oxford: Blackwell.
Kunneman, Harry (1996), *Van theemutscultuur naar walkman-ego. Contouren van postmoderne individualiteit*. Amsterdam/Meppel: Boom.
Lash, Scott (1990), *Sociology of Postmodernism*. London/New York: Routledge.
Latour, Bruno (1988), *Wetenschap in actie*. Amsterdam: Bert Bakker.
Lyon, David (1994), *Postmodernity*. Buckingham: Open University Press.
Lyotard, Jean-Francois (1979), *La condition postmoderne*. Paris: Les Editions de Minuit.
Lyotard, Jean-Francois (1987), *Het postmoderne uitgelegd aan onze kinderen*. Kampen: Kok Agora.
Mills, C. Wright (1959), *The Sociological Imagination*. Harmondsworth: Penguin, 1970 (1959).
Milner, Andrew (1994), *Contemporary Cultural Theory*. London: UCL Press.
Nisbet, Robert A. (1966), *The Sociological Tradition*. London: Heinemann.
Nooteboom, B. (1988), 'De inspiratie van het postmodernisme', *M&O*, nr. 5, p. 272-282.
Nijhoff, Piet (1996), 'Modern? Postmodern? De tijdsdiagnose van Zygmunt Bauman', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 23, nr. 2 (oktober), p. 287-315.
Oliva, Achille Bonito (1980), *The Italian Trans-avantgarde*. Milano: Giancarlo Politi.
Oosterbaan Martinius, Warna (1990), *Schoonheid, welzijn, kwaliteit. Kunstbeleid en verantwoording na 1945*. 's-Gravenhage: Gary Schwartz/SDU.
Popper, Karl R. (1966), *The Open Society and its Enemies*, vol. II. Princeton: Princeton University Press.
Ritzer, George (1997), *Postmodern Social Theory*. New York etc.: McGraw-Hill.
Rorty, Richard (1982), 'Nineteenth-Century Idealism and Twentieth-Century Textualism', in: dez., *Consequences of Pragmatism*, p. 139-159. Brighton: Harvester Press.
Ruiter, Frans (1991), *De receptie van het Amerikaanse postmodernisme in Duitsland en Nederland*. Leuven/Apeldoorn: Garant.
Sangren, P. Steven (1988), 'Rhetoric and the Authority of Ethnography', *Current Anthropology*, jrg. 29, nr. 3 (November), p. 405-424.
Segers, R.T. (red.), *Vormen van literatuurwetenschap*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
Sim, Stuart (ed.), *The Icon Critical Dictionary of Postmodern Thought*. Cambridge: Icon Books.
Simons, Riki (1997), *De gijzeling van de beeldende kunst*. Amsterdam: Meulenhoff/Kritak.

Sokal, Alan & Jean Bricmont (1998), *Intellectual Impostures. Postmodern philosophers' abuse of science*. London: Profile Books.

Touraine, Alain (1993), *Critique de la modernité*. Paris: Fayard.

Toynbee, Arnold J. (1954), *A Study of History*, vol. IX. London etc.: Oxford University Press.

Weststeijn, Willem G. (1987), 'Postmodernisme en later', *De Gids*, nr. 1, p. 84-87.

Wilterdink, Nico (1980), 'Gouldner's Nieuwe Klasse', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 7, nr. 3 (dec.), p. 316-339.

Wilterdink, Nico (1989), 'De maatschappij als tekst. Een reactie op Gerhard Nijhof', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 16, nr. 1 (mei), p. 89-104.

Wilterdink, Nico (1998), 'De schuld van het kapitaal. Marx en de mondialisering', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 25, nr. 2, p. 185-195.

Wolf, Jan de (1996), 'Post-modern perspectives on anthropological methods and historical practice', *Focaal*, nr. 26/27, p. 81-88.